

Börje Bergfeldt: *Den teokratiska statens död. Sekularisering och civilisering i 1700-talets Stockholm*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Economic History. 25. Almqvist & Wiksell International. Stockholm 1997. 224 s. English summary. ISBN 91-2201772-0.

Börje Bergfeldt vill studera sekulariseringens genomslag i några utvalda Stockholmsförsamlingar under 1700-talet, med tonvikt på århundradets senare del. Förf. ställer inte frågan om sekularisering har förekommit vid denna tid utan hur den har tagit sig uttryck. "Det övergripande syftet med den här avhandlingen är att beskriva hur vägen bort från denna kontroll såg ut" (s. 3). Medborgarna anses av förf. bli mer självständiga, vilket han hälsar med tillfredsställelse. Avhandlingen är klart värderande och positiv mot den utveckling som studeras. Förf. uttrycker som sin uppfattning att "samhället började bli snällare mot sina medborgare under den tid som studerats här" (s. 190). Detta gäller även kyrkan som "kom att förändras i mer tolerant riktning".

Målet är att följa förändringar som skett under 1700-talet. En teoretisk utgångspunkt hämtas hos Norbert Elias och hans tankar om en tilltagande civilisering och disciplinering som skett uppifrån socialt sett. Mot ett sådant vertikalt perspektiv på civiliseringen ställer Bergfeldt sina lärares, ekonomhistorikerna Arne Jarrick och Johan Söderberg, tankar om att förändringar i stället främst har skett horisontellt med utgångspunkt från människorna själva på gräsrotsnivå snarare än genom uppfostran uppifrån initierad av staten eller kyrkan. Förf. ansluter sig till Jarricks och Söderbergs synsätt. Undersökningen har utarbetats inom ramen för forskningsprojektet "Civiliseringsteori och historieforskning" vid ekonomisk-historiska institutionen i Stockholm. Avhandlingen knyter alltså an till vetenskapliga civiliseringsdiskussioner, medan någon anknytning till sekulariseringsdebatt inte förekommer, t.ex. de diskussioner som ägt rum inom religionssociologin. Man kan t.ex. tänka på Pétur Péturssons doktorsavhandling i Lund om sekulariseringsprocesserna på Island under 1800- och 1900-talen (*Church and Social Change. A Study of the Secularization Process in Iceland 1830–1930*. Lund 1983).

I avhandlingen letar förf. efter områden som skulle kunna spegla kyrkans minskade inflytande på lokal nivå. I kapitlet om sexualitet före äktenskapet har han studerat ca 6.000 lägersmålsbrott under tiden 1707–

1784 och visar på hur kyrkans kontroll och sanktioner successivt avtog. Till denna utveckling medverkade en förändrad lagstiftning. Den s.k. "horpallen" avskaffades 1741, och Gustav III:s reform 1778 gav kvinnorna möjlighet att föda barn i hemlighet, dvs. utan att kyrkan hade rätt att få vetskap om det från barnmorskan.

Domarna i lägersmålsbrott ökade märkbart fram till 1760-talet och gällde avsevärt oftare kvinnorna än männen. Fr.o.m 1750-talet blev det emellertid lika vanligt att båda parterna fick böta. Efter 1760-talet minskade domarna för lägersmål markant samtidigt som antalet utomäktenskapligt födda barn tilltog påtagligt vid 1700-talets slut. Synen på utomäktenskaplig sexualitet liberaliserades inom överklassen, vilket exemplifieras med levnads sättet hos bildhuggaren J. T. Sergel. Samtidigt blev underklassen mindre kontrollerad och bestraffad än tidigare. Prästernas syn på denna utveckling borde förf. ha kunnat studera i ämbetsberättelser till prästmöten och visitationer. Han är i kapitel två i avhandlingen intresserad av prästernas uppfattningar och hur de motsatte sig eller anpassade sig till den samhällsutveckling i sekulariserande riktning som ägde rum i det omgivande samhället (jfr nedan).

Ett annat mått på sekulariseringen vill förf. få genom att i tre församlingar med olika socioekonomisk struktur studera nattvardsfrekvens, vilken minskade under 1700-talets senare del. En viss ökning skedde under 1770-talet genom aktiva motreaktioner från vissa präster. Denna uppgång blev dock kortvarig, och en påtaglig nedgång ägde rum under 1700-talets sista årtionden. Medelklassen kom att bära upp nattvardslivet. Kvinnornas andel ökade också procentuellt sett och uppgick till omkring 2/3 av alla nattvardsgäster. Kvinnornas större kyrkliga aktivitet skulle kunna hänga samman med att de i kyrkan hade en offentlig arena som de inte var utestängda från. Det behöver alltså inte vara så att kvinnor är mer mottagliga för religiösa budskap än män. Både underklassen och överklassen drog sig undan från nattvarden. Minskningen kom både uppifrån och nedifrån socialt sett. Detta leder till reflexionen att förf. rent allmänt i sin undersökning mera kunde ha jämfört med forskningsresultat som framkommit vid studier av andra perioder än 1700-talet.

Trots att avhandlingen är framlagd i ekonomisk historia, är det bara ett kapitel som tar fasta på ekonomiska frågor. Förf. undersöker inkomster och utgifter inom de tre utvalda församlingarna, Jakob & Johannes, Ladugårdsland och Kungsholm. Den kyrkliga ekonomin på lokal nivå utgör ett forskningsfält som tidigare

inte blivit närmare undersökt. Förf. finner att församlingarna fick minskade realinkomster i form av kyrkbänkshyror från överklassen, begravningsintäkter och kollekt. Församlingsborna gav mindre pengar till kyrkan, vilket förf. tolkar som ett uttryck för avtagande intresse för den kyrkliga verksamheten, även om man också får ta med i beräkningen att lönerna minskade under 1700-talets senare del. Trots minskande intäkter och en kraftig inflation under tiden 1750–1800 kunde kyrkan dock upprätthålla den löpande verksamheten, men man fick ta lån till reparationer av byggnader och vid nybyggnation. Kyrkan fick även större utgifter genom att den från 1730-talet fick ta över ansvaret för fattigvården. Hur kyrkorna hanterade fattigvården går dock förf. inte in på. Här är ett område där kyrkan fick större ansvar i samhällslivet. Av intresse är att se hur man inom kyrkan såg på dessa nya uppgifter samtidigt som man fick krympande ekonomiska resurser.

Det sista empiriska kapitlet i avhandlingen avser den religiösa litteraturen i Sverige i stort, inte bara i Stockholm. Med hjälp av databasen Svensk bibliografi (SB 17 kallad "luckan") har förf. undersökt titlarna på religiös litteratur som gavs ut under 1700-talet. Ett särskilt intresse har ägnats åt likpredikningar. Förf. har dock inte studerat böckernas innehåll, vilket man rent principiellt kan ställa sig frågande inför. Vad kan man egentligen utläsa om den religiösa idévärlden genom att enbart se på titlarna? Förf. har funnit vissa tendenser som är intressanta, även om man kan ställa sig frågande i källkritiskt avseende. Det vore värt en egen undersökning att studera idéinnehållet och dess förändring i de religiösa skrifterna. Förf. konstaterar att s.k. tidsrelaterade eller "samhällstillvända" titlar ökade i viss utsträckning inom den religiösa litteraturen under 1700-talet. Det gäller t.ex. frågor om krig, politik, sjukdomar och hälsa. Denna utveckling inbegriper även Samfundet Pro Fide et Christianismo som grundades av präster 1771 för att genom litteraturspridning motverka en nivellering av de religiösa värdena. I verkligheten anpassade man sig till vad som hände i det omgivande samhället.

De tryckta likpredikningarna fick mer och mer karaktären av äreminnen över de avlidna inom överklassen på bekostnad av det religiösa budskapet som präglas av motpolerna jorden – himlen och Gud – djävulen. Förf. tolkar utvecklingen som belägg för en ökande sekularisering men också som uttryck för en anpassning hos de kyrkliga ledarna, som gav ut dessa skrifter, till de nya samhällsförhållanden som växte fram i och

med upplysningen. Resultatet blev enligt förf. att de religiösa tolkningarna fick mindre betydelse jämfört med de rationella och naturvetenskapliga t.ex. i synen på sjukdomar och hälsa. Frågorna om acklimatisering, i betydelse av hänsynstagande till den omgivande profana kulturen, eller bristande acklimatisering diskuteras förf. med utgångspunkt från tankegångar hos Alasdair MacIntyre och Paul Ricœur.

Avhandlingens styrka ligger i empiriska genomgångar av omfattande arkivmaterial kring frågeställningar, som hittills inte nämnvärt har bearbetats i fråga om 1700-talet. Det gäller lägersmålsbrottens förändrade antal, nattvardsfrekvensens utveckling och kyrkornas ekonomi på lokal nivå. Undersökningen uppvisar en kvantitativ bredd. Förf. har tagit upp många områden när han har letat efter uttryck för en tilltagande sekularisering. Den kvantitativa bredden som i sig är berömvärd, har emellertid fått en del mindre positiva konsekvenser för den kvalitativa fördjupningen inom de olika delundersökningarna som förf. utför. Om bredden hade varit mindre, hade analysen säkerligen kunnat fördjupas. Frågan om den religiösa litteraturen under 1700-talet är värd en undersökning i sig. Detsamma kan sägas om den kyrkliga ekonomin, lägersmålsbrotten och nattvarens ställning inom kyrkolivet. Förf. har på ett värdefullt sätt visat på tendenser som kommande forskning kan utgå ifrån och fördjupa sig i.

Bergfeldt har genomfört sin undersökning snabbt, vilket märks i en del onödiga formaliabrister. Man kan bl.a. nämna att vissa titlar inne i texten saknas i litteraturlistan.

Anders Gustavsson, Oslo

Marie Stenseke: *Bonden och landskapet. Ägares och brukares relationer till markerna och förutsättningarna för en uthållig markanvändning*. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institutioner, avhandlingar 131, Lund University Press, Lund 1997. 212 s., ill. English summary. ISBN 91-7966-433-4.

I landsbygdens föränderliga landskap är bonden en nyckelperson. Genom att bruka jorden, så, skörda och släppa djur på bete, formar och omformar bonden ett landskap som uppskattas och nyttjas inte bara som produktionsyta utan också som grundval för drömmar